

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (5) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023.315>

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received : 01.10.2023

Kabul tarihi | Accepted: 23.10.2023

Yayın tarihi | Published : 25.10.2023

Esra Yalazı

<https://orcid.org/0000-0001-9708-6223>

*Assistant Professor, Ankara University, Faculty of Languages and History Geography,
Department of Ancient Languages and Cultures, Turkey, eyalazi@yahoo.com*

Atıf Künyesi | Citation Info

Yalazı, E. (2023). Antik Yunan Tıp Geleneği ve Farmakolojisinin Galenos Sonrası Alımlanması *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (5), 1735-1759.

Antik Yunan Tıp Geleneği ve Farmakolojisinin Galenos Sonrası Alımlanması

Öz

M.Ö. V. yüzyılda Hippokrates ve ardılları ile başlayıp M.S. II ve III. yüzyıllara değin özellikle Dioskorides ve Galenos ile devam eden Antik Yunan tıbbi ve buna dayalı olarak gelişen farmakoloji geleneği (materia medica), antik dönemden miras kalan yazılı tıbbi kaynakların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. İkinci bir süreç çerçevesinde ise, bu yazılı kaynaklar karşılıklı fetih hareketleri sonucunda İslam medeniyeti sayesinde İskenderiye Kütüphanesi üzerinden Yunanca'dan Arapça'ya, ardından Hristiyan medeniyeti sayesinde Toledo kütüphaneleri üzerinden Arapça'dan Latince'ye ve Hümanist hareket sayesinde de İstanbul'un fethi sonrası götürülen nüshalar üzerinden doğrudan Yunanca'dan Latince'ye çevrilmiştir. Bu çeviri hareketleri aynı eserlerin farklı zaman ve toplumlarda onların ihtiyaçları çerçevesinde yeniden çevrilmesine ve alımlanmasına yol açmıştır. Temelde filolojik bir çaba olan bu çeviri hareketleri aynı metinlerin, kültürel, felsefi ve dini motiflerle farklı tıp ekolleri sayesinde yeniden yorumlanmasını ve böylece tıp biliminin ve ona eşlik eden farmakoloji bilgisinin gelişmesini sağlamıştır. Ancak kültürel duruşlar yüzünden her ekolün Hippokrates'e yeni bir imge çizdiği görülmektedir. Bu imgelerin çeşitliliği tarihsel sürecinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada Nietzsche'nin gerçek tarih kavramına dayalı Foucault'nun soy kütüğü yöntemi ile bu sürecin incelenmesine çalışılmıştır. Bu sayede bir farmakoloji tarihi kadar, kültürler arası etkileşimin filolojik yönüyle bir medeniyet tarihi ortaya konabileceğinin gösterilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kavramlar: *Post-Galenian Reception of Ancient Medical Tradition and Pharmacology*

Post-Galenian Reception of Ancient Medical Tradition and Pharmacology

Abstract

Starting with Hippocrates and his successors in the 5th century BC and continuing into the 2nd-3rd centuries AD ancient Greek medicine, especially with Dioscorides and Galen, and the pharmacology tradition (materia medica) that developed based on it, constitute a significant part of the written medical sources inherited from the ancient period. Within the framework of a second process, as a result of mutual conquest movements, these written sources were translated from Greek to Arabic through the libraries of Alexandria thanks to the Islamic civilization, then from Arabic to Latin through the libraries of Toledo thanks to the Christian civilization, and through the manuscripts transferred after the conquest of Istanbul thanks to the Humanist movement, it was translated directly from Greek to Latin. These translation movements have led to the same works being re-translated and received in different times and societies within the framework of their needs. These translation movements, which are basically a philological effort, enabled the reinterpretation of the same texts with cultural, philosophical and religious motifs by different medical schools, and has led to the development of medical science and the knowledge of pharmacology that accompanies it. However, due to cultural stances, it seems that each school draws a new image for Hippocrates. The diversity of these images makes it necessary to examine their historical process. In this study, an attempt has been made to examine this process with Foucault's genealogy method, based on Nietzsche's concept of real history. In this way, it has been aimed to be shown that a history of civilization can be revealed with the philological aspect of intercultural interaction, as well as a history of pharmacology.

Keywords: *Ancient medicine, history of pharmacology, reception, Galen, medieval medicine.*

Giriş

Antik Yunan tıbbının, Antik Mısır tıbbının mirası üzerine nasıl konumlandığı, Roma tıbbının ise bu ikisi üzerinde nasıl inşa edildiğini, bu sürecin aynı zamanda bir farmakoloji tarihini ortaya çıkardığını, ama bilginin kültürler arası bu geçişkenliğinin, etnosentrik ve anakronistik yaklaşımları da içerdiği ve bu niteliği ile bir üst anlatı (*metanarrative*) oluşturduğunu daha önceki çalışmamızda ortaya koymaya çalışmıştık (Yalazı, 2023). Bu mirasın daha sonraki yüzyıllarda medeniyetin bayrak yarışı içerisinde nasıl alımlandığı ise ayrı bir başlık altında ele alınmayı hak etmektedir. Zira bu sürecin kendi içerisinde üç çeviri hareketi ile gerçekleştiğinin, dolayısıyla bilim, tıp ve farmakoloji tarihlerini çalışan disiplinlerin ilgi alanına dahil olması kadar filolojinin de ilgi alanında olması gerektiğinin altını çizmemiz gerekmektedir. Bu mirasın temel metni *Corpus Hippocraticum* adı verilen Hippokrates

Külliyatı olmasına rağmen külliyata dâhil eserlere ilişkin kapsamlı şerhleri ve özgün katkıları ile Galenos'un *Kendi Kitaplarını Üzerine (Peri tōn idiōn bibliōn)* eseri ile çerçevesini çizdiği metinleri ve Dioskorides'in *De Materia Medica* eseri gibi doğrudan farmakolojik metinler de bu kapsamlı çeviri hareketlerinin hedefindedir.

Sırasıyla Yunanca'dan Arapça'ya, Arapça'dan Latince'ye ve doğrudan Yunanca'dan Latince'ye olmak üzere, M.S. IV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar geçen süreçte çeşitli tıp ekollerinin katkıları ve gündemleri doğrultusunda defalarca kez çevrilen bu metinler, bugün anladığımız biçimde sadece tıp ve farmakolojik verileri içermeyip felsefi bir arka planı da içerdiği için edebi eserler olarak da görülmelidir. Dolayısıyla bu çeviriler kültürel bir geçişkenliğin ve çatışmaların da konusu olmaktadır. Bu sebepten günümüzde 'alımlama teorileri', 'çeviri çalışmaları' ya da 'yeniden çeviri' çalışmaları olarak adlandırılan karşılaştırmalı edebiyat disiplininin geliştirdiği kuramsal çerçeve içerisinde ele alınmasında fayda görülmektedir. Nitekim bu alanı tanımlamaya çalışan Cadera ve Walsh'un (2022, s. 16) altını çizdiği üzere "çeviri eyleminin kendisi bir alımlama eylemidir, çünkü her çevirmen edebi metni kendi bireysel tarzı, kendi özel sosyo-tarihsel ve kültürel bağlamı çerçevesinde yorumlar."

Esasen bu çeviri hareketleri, Hippokrates'in kurucusu olduğu ve Galenos sayesinde esasları netleştirilen ve savunulan 'hılt teorisi'nin¹, kültürel etkileşimler içerisinde mükemmelleştirilmesi ve modern tıbbın dayanağı anatomi ve fizyolojinin gelişmesiyle organlara ve dokulara odaklı teoriler ortaya konması ile sonlanan bir süreçtir. Ancak her hareket Hippokrates'e yeni bir imge sunarak kendisini ortaya koymuştur. Bu çalışmada, *Antikçağ Farmakolojisinin Temelleri: Eski Yunan Tıbbında Materi Medica Geleneği* adlı daha önceki çalışmamızda (Yalazı, 2023) takip ettiğimiz, Foucault'nun etkin tarih metodunu güderek Hippokrates imgesinin soyağacını çıkarmaya devam edeceğiz (Yalazı, 2023, s. 211, n. 6). Bu şekilde her bir çeviri hareketinin, Antik Çağ'ın sonundan itibaren günümüze kadar değişen sosyo-tarihsel bağlamları üzerinden bir tarihsel anlam çıkarıp farmakolojiye ilişkin doğadan

¹ Doğa felsefesine göre, evreni var eden dört unsurun (ateş, hava, su, toprak), insan bedenindeki karşılığı olarak kabul edilen beden sıvılarının (kan, balgam, sarı safra, kara safra) karışımının dengesini sağlık, dengesizliğini ise hastalık olarak yorumlayan teoridir. Hippokrates tarafından bu teori ilk kez şu şekilde ifade edilmektedir: "Bir insanın bedeninde kan, balgam, sarı safra ve kara safra bulunmaktadır. Onun bedeninin doğasını bunlar meydana getirir ve bunlar sayesinde acıyı (hastalığı) hisseder veya sağlıklı olur. Şimdi en mükemmel sağlığı bu unsurların (hıltların) bileşim, güç ve miktar itibarıyla gerektiği gibi birbirleriyle orantılı olduklarında yaşar. Hastalık (ağrı) halini ise bu unsurlardan birinin daha az ya da daha çok olmasında ya da diğerleriyle hep birlikte birleşmeden vücutta ayrışması durumunda yaşar." (Hippoc. *Nat. hom.* 4.1-7).

elde edilen tıbbi malzemelere dair bilginin, biliş ediminde kendi soyağacını incelemeye çalışacağız.

1.İskenderiye Okulu ve İslam Tıbbı

İskenderiye Okulu, akıl hocası olan Aristoteles'in (*Lykeion*) okulunun prensiplerini yansıtabilecek şekilde, Büyük İskender tarafından M.Ö. IV. yüzyılda kurulmuş ve M.S. VII. yüzyılda İskenderiye İslam orduları tarafından ele geçirilinceye değin edebiyat, felsefe ve bilim alanında en önemli eğitim kurumu olmuştur. Bu okul, aracısı olduğu Yunan, Mezopotamya ve Mısır medeniyet birikimini, İslam medeniyetine aktaran bir köprü olma vazifesi görerek tıp alanında da üretilmiş eserlerin ve izlenen geleneğin taşıyıcısı olmuştur. Bu okulun çalışmalarına Galenos sonrası tıp ve farmakoloji çalışmalarının alınması açısından baktığımızda; meselenin odağını, Geç Antik Çağ'da M.S. IV. ve VII. yüzyıllar arasında üretilen tıp literatüründe, Galenos'un Külliyyatı'nın o dönem aralığındaki tıbbi eserlerin üretimini ve uygulamalarını nasıl etkilediği oluşturur. Bu dönemde üretilen metinler, hizmet etmeyi amaçladığı kitle ve amaca göre iki kategoride ayrışıyordu; birinci grup, İskenderiye okulunun müfredatını oluşturan Hipokrates ve Galenos'un eserlerinin incelenmesinde tamamlayıcı olarak onların eserlerinin yorum ve özetlerini içeren didaktik metinlerdi. İkinci grubu ise okuyucusuna teşhis ve tedavi amaçlı ortak öneriler sunan Yunanca ve Latince yazılmış tıbbi el kitapları oluşturuyordu. Bu eserler, ele aldığı konu ve konunun işlenişindeki uzmanlık derecesi ve çalışmanın boyutu farklılık gösterse de çeşitli kaynaklardan derlenmiş tıbbi bilgiye okuyucunun tek bir kaynaktan erişebilmesine imkân veriyordu (Bouras-Vallianatos, 2019, s. 38).

Galenos tıbbının teori ve uygulamaları üzerine kurulu Geç Antik Çağ tıp sistemini anlamak açısından ilk örneğimiz Oribasios'tur (M.S. 320-400). Kıbrıslı Zenon'un yanında İskenderiye'de tıp eğitimi alan Oribasios, İmparator Julianus'un yakın arkadaşı ve hekimi olarak Mezopotamya ve Pers seferlerinde ona eşlik etmiştir (M.S. 361-3). Muhtemelen imparatorun da teşviki ile oluşturduğu eserlerinin büyük bir kısmında, Galenos Külliyyatı'nın önemli rol oynadığı ve Galenos'tan yaptığı özetlere yer verdiği bilinmektedir. Bu özetlerin yer aldığı ilk grup yazıları günümüze erişemese de Byzantionlu alim Photios'un *Bibliotheka* adlı eserinde, Oribasios'un bu özetlere yazdığı girişinin korunduğunu biliyoruz. Oribasios, bu özet eserlerle Galenos Külliyyatı'nın büyük ölçekli detaylı literatürüne hâkim olamayacak hekimlere kısa süre içinde erişebileceği hap gibi bilgiler sunabilmeyi amaçlıyordu. Diğer yandan da pratik bir amaç güderek acil bir durumda yapılması gerekenlerin hatırlanması için hekimlere danışabilecekleri kaynak eserler oluşturmayı hedefliyordu. Onun bu doğrultuda hazırladığı çalışmalar; *Tıbbi Koleksiyonlar (Iatrikai Synagōgai)*, *Oribasios'un Oğlu Eustathios'a Dokuz*

Kitaplık Özeti (Synopsis tōn Oribasiou ennea logōn pros ton hyion autou Eustathion) ve Eunapios için (Pros ton Eunapion) adlı eserleridir.

Yetmiş kitabından günümüze yirmi beşinin ulaşabildiği *Tıbbi Koleksiyonlar* eserinde Oribasios, perhizden, farmakolojiye, banyo, anatomi, iltihapların tedavisi, ülser ve tümörler, ortopedi, fitik gibi cerrahi girişimlerin de yer aldığı çok sayıdaki tıbbi konuya ilişkin özenli ve anlaşılır tedaviler sunabilmek amacıyla mevcut tıbbi bilgiyi bir koleksiyona dönüştürüyordu. Eserde Galenos'un eserlerinden alıntılar yapmakla birlikte Galenos'un bilgisinin kendisine göre eksik ya da yetersiz kaldığı yerde açık ya da örtük bir şekilde, Galenos dışında Antikçağ'ın diğer önemli tıp yazarlarının da görüşlerine yer vererek onların eserlerinden alıntılara başvuruyordu. Bu yazarlar arasında Hippokrates, Dioskorides, Zopyros, Soranos (Soranus), Arkhigenes, Athenaios ve Diokles bazılarıdır. Böylece özellikle bazı konularda Galenos'la fikirleri uyuşmayan hekimlerin farklı görüşlerinin de terkip edildiği bir koleksiyon ortaya çıkıyordu. Oribasios'un oğlu Eustathios için yazdığı dokuz kitaplık *Synopsis* eseri, hekimin, *Koleksiyonlar* eserinin bir nevi kısa bir özeti olup acil durumlarda kullanılabilecek yönergeler içeriyordu. *Eunapios için* adlı eserinde de *Koleksiyonlar* adlı çalışmasını kaynak olarak kullanmış ve eserini, aslında hekim olmayan ancak basit düzeyde tıp bilgisi olup bu alana ilgi duyan *philiatros* arkadaşı Eunapios'a tıbbi tavsiyeler vermek üzere yazmıştır (Bouras-Vallianatos, 2019, s. 39-41). Diğer yandan Oribasios'un farmakoloji alanında oluşturduğu listeler de dönemi ve sonrası açısından önem arz etmektedir; hekim, Galenos ve Dioskorides'ten derlediği 600'ün üzerindeki standart haline gelmiş ilacı alfabetik olarak listelemiştir.

İskenderiye Okulu'nun bir başka önemli ismi Amidalı Aetios'tur (M.S. 500-550). İmparator Justinianus'un eşi Theodora'nın da hekimliğini yaptığı düşünülen Aetios'un *Tetrabiblos* (diğer adıyla *Libri medicinales*) adında on altı kitaplık bir çalışması vardır. Eserinde farmakoloji, perhiz, cerrahi, prognoz (tanı), genel patoloji, ateş, idrar yolları, göz, kozmetik, diş ve toksikoloji gibi alanlara yer veren hekimin adının ön plana çıktığı alanlar ise özellikle kadın hastalıkları, gebelik ve doğum konularıdır. Bu nedenle eserinde çok sayıda gebelik önleyici ve düşüğe yol açıcı reçete bulmak mümkündür. *Tetrabiblos* eseri, İskenderiye'de MS 6.yüzyılda tıp eğitiminde izlenen kaynak ve yaklaşımların bir örneği olması açısından önem arz eder. Buna göre yazar, önce otorite kabul ettiği hekimlerin eserlerinden alıntılara yer vererek ardından kendi deneyimini aktarır ve özellikle ilaç reçeteleri ve yararlı bulduğu cerrahi teknikleri de anlatır. Aetios'un Galenos'tan çok Oribasios'un yaklaşımlarına daha çok bağlı olduğu düşünülüyor. Eserinde Oribasios ve Galenos dışında yararlandığı kaynaklar; Hippokrates,

Dioskorides, Antyllos, Roufos (Rufus), Soranos (Soranus), Arkhigenes, Herodotos (M.S. I.yy.), ve Philoumenos gibi hekimlerdir, eserde ayrıca İbrani ve Hristiyan din adamlarının reçetelerinden de söz edilmektedir.

Aetios, ayrı kaynakları bir araya getirerek oluşturduğu tıbbi veriler sayesinde gününün tedavi eğilimlerini yansıtıyor aynı zamanda ana akım tedavi yöntemlerini tartışırken mineral, bitkisel ve hayvansal içerikli muskaların kullanımına da yer veriyordu. Aetios'un farmakoloji bilgisinde Galenos'un *Basit İlaçların Mizaç ve Tesirleri (Peri kraseōs kai dynamēōs tōn haplōn pharmakōn)*, *Bileşik İlaçlar Üzerine I-II (Peri syntheseōs pharmakōn)*, *Glaukon'a Tıbbi Tedavi Üzerine (Tōn pros Glaukōna therapeutikōn)* gibi kitapları ile ateş, buhran zamanları, sağlığın korunması gibi konularda yazdıklarından da yararlandığı anlaşılmaktadır. Aetios, *Tetrabiblos* eserinin ilk kitabında XIX. yüzyıla kadar farmakolojinin yapısal bir unsuru olacak ilaç derecelerinin bir özetine de yer vermektedir. Galenos'un ilaçların yoğunluk ve derecelerine göre sınıflandırmasını yeniden düzenleyerek listelemiştir. Bu nedenle ilaç teorisinin Aetios'un tıbbi pratiği ile başladığı söylenir (Scarborough, 2008, s.38-39; Bouras-Vallianatos, 2019, 41-42).

İskenderiye Okulu'ndan bir diğer hekim Aeginalı Paulos (M.S. 625-690)'tur. Paulos'un, İskenderiye'de yaşadığı ve Arap fethinden sonra da burada kaldığı tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşan Yunanca tek eseri yedi kitaptan oluşan ve içinde perhiz, ateşler, vücutta tepeden tırnağa görülen hastalıklar, dermatoloji, zehirli hayvan ısırıkları, zehirler için antidotlar, cerrahi ve farmakoloji konularının ele alındığı çalışmasıdır. Paulos, hekimler için konsültasyon sırasında hemen kullanabilecekleri *vade mecum* gibi bir çeşit rehber şeklinde tasarladığı eserinde, o güne kadarki tıbbi bilginin çoğunu kapsayacak şekilde bir tanı ve tedavi el kitabı oluşturmuş oluyordu. Bu eserin özellikle sonraki yüzyıllarda Bizans ve Arap tıp geleneğinde etkisi olduğu bilinmektedir. Paulos eserinin girişinde Oribasios'u anarak kendi eserine *koleksiyon (synagōgēn)* olarak atıfta bulunur, ayrıca Oribasios'un Galenos'un eserlerinden çıkardığı kayıp çalışmasından, *Tıbbi Koleksiyonlar ve Oğlu Eustathios'a Dokuz Kitaplık Özeti*'nden de söz eder. *Koleksiyonlar* eserinin büyük bir eser olmasından ötürü kullanım bakımından zor oluşundan ve *Eustathios'a Özet*'te ise pek çok hastalıktan bahsedilmemesinden yakınıdır. Eserin genelinde Galenos'un adından çok sık söz etmese de tıpkı Aetios gibi Paulos da hekimin özellikle farmakoloji ve tedavi yöntemleri içeren eserlerinden yararlanmıştı. İzlediği kaynaklar açısından da Paulos'un da Aetios gibi Galenos dışında Hippokrates ve Dioskorides gibi antik dönem tıbbının kurucu hekimleri takip ettiği anlaşılmaktadır (Scarborough, 2008, s.629; Bouras- Vallianatos, 2019, 43).

İskenderiye Okulu'na bağlı her üç hekimin Galenos'u alımlarken izledikleri amaç ve yöneme ilişkin olarak şunu söyleyebiliriz ki her üç hekimde Galenos Külliyyatı'ndan kendi mesleki deneyimleri ve ihtiyaçları doğrultusunda seçtikleri verileri yeniden düzenleyerek alımlama yaparken Galenos'un söz konusu konudaki tavsiye ve yorumlarından kolay erişilebilir kısaltılmış listeler düzenlemiş oldular. Böylece hekimden hekime ilgi ve ihtiyaç doğrultusunda yeniden düzenlenen bu listeler, tıbbi karmaşık teorileri okuyucu ve uygulayıcı için daha anlaşılır hale getirmiş oluyordu. Scarborough, Oribasios ve Aetios'un, Galenos'tan aktardıkları farmakolojik alıntıları düzenlerken, ilaçların yoğunluk derecelerine bağlı olarak Galenos'un oluşturduğu karmaşık ilaç sınıflamalarına sadeleştirme de getirdiklerini ileri sürerek bu hekimlerin, böylece kendi çağdaşlarına Galenos'un tavsiyelerini aktarıp ulaştırırken aynı zamanda Galenosçu bilginin kavranışına da yeni bir yön vermiş olduklarını ileri sürer (akt. Bouras- Vallianatos, 2019, 44).

İskenderiye Okulu'nun antik mirasın aktarımında üstlendiği rol açısından, İslam Çağı hekimlerinden İbn Cumeyn'in bu okula ilişkin yorumu dikkate değerdir. İbn Cumeyn'e göre Galenos'tan sonraki dönemde Hristiyanlığın da etkisiyle dönemin krallarının tıbbi bilgiye olan ilgilerinin azalması ile tıp alanında yetişecek öğrencilerin yetişmesi de akamete uğrar. Mevcut öğrenciler için de Galenos ve Hippokrates'in eserlerinin anlaşılması zor ve sıkıcıdır. Oluşan bu durum Oribasios ve ardından gelenlerin çabaları ile bir dereceye kadar önlenir. "*O (Oribasios), tıbbın yok olup gitmesini önlemek için bu eğitimi daha popüler ve kolay hale getirip gerekli malzemeyi ve eğitim süresini sınırlandırdı. Herkesin anlayacağı basit bir el kitabı derledi ve tıbbi öğrenmeyi herkes için kolaylaştırdı...Böylece sanatlar üzerine el kitapları, kısaltmalar, özetler ve bu tür kitaplar çoğaldı; Hippokrates ve Galenos'un tıp kitapları unutuldu.*" (akt. Gutas, 2003, s.93). Böylece İskenderiyeli hekimler tıp eğitiminin buradaki okulda korunması amacıyla dönemin krallarından tıp konusunda on altısı Galenos'un, dördü de Hippokrates'in olmak üzere sadece yirmi kitabın okutulmasına izin verilmesini isterler. İskenderiye Okulu'nda tıp eğitimi, Ömer ibn Abdülaziz halife oluncaya kadar devam eder ve onun halifeliği ile tıp eğitimi Antakya ve Harran başta olmak üzere başka yerlere taşınır. Tıp eğitimi gidişatında tekrar ortaya çıkan belirsizlik ise el-Memûn Abdulah ibn Harun er-Reşid halife oluncaya kadar devam eder (akt. Gutas, 2003, s.93-94).

İskenderiye Okulu'nun Geç Antik Çağ sonrası uygulamalarına dair, M.S. V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen ve Arapça kaynaklarda geçen önemli bir kaynağımız Yahyâ en-Nahvî'dir. Asıl adı İskenderiyeli Johannes olan Hristiyan hekim (MS 500-700), Arapça kaynaklarda çoğu kez Aristoteles yorumcusu ve bir gramerci olan Johannes Philoponos (Grammatikos) ile

karıştırılmaktadır (Touwaide, 2008, s. 436). Hipokrates ve Galenos ile ilgili çalışmaları ile öne çıkan İskenderiyeli Johannes, Arapça adıyla bilinen Yahyâ en-Nahvî, aslında Galenos'un İskenderiye Tıp Okulu'nda okutulan yukarıda sözü edilen on altı kitabını özetleyip alımlayan yorumculardan biridir.² Garafalo, Yahyâ en-Nahvî'nin *Galenos'un On Altı Eserinin Özeti (Jawami al-Iskandaraniyyin)* adlı eserinin önsözünü alıntıyla Galenos'un on altı kitabının okulun müfredatına dâhil edilme gerekçesini irdelemektedir (Garofalo, 2019, s.63-64, n.5,12). Buna göre, ilk dördü tıp sanatına girişi, ikinci dördü insan doğasının (unsurlar, mizaçlar, doğal kabiliyetler ve organlar) ya da doğal dengesinin ne olduğunu, sonraki altısı bu doğayı veya dengeyi bozan dış etkenleri (sebepler ve semptomlar, etkilenen kısımlar, yüksek nabız, buhranlar, kritik günler, ateşler), son ikisi ise bozulan doğanın ya da dengenin nasıl eski haline getirilebileceğini ve tedaviyi ihtiva etmektedir.

Garafalo'nun belirttiği üzere, Yahyâ en-Nahvî'nin hazırladığı çalışmanın düzeni, Galenos'un *Kendi Kitaplarının (Okunma) Düzeni (Peri tēs takseōs tōn idiōn bibliōn)* adlı eserindeki sıralamadan farklı şekilde terkip edilmiştir. Galenos'un çalışmalarının kısaltılıp özetlenerek ve şerh edilerek sistematize edildiğini bu terkip, aslında günün tıbbına yeni bir içerik katmamakla birlikte, Hippokrates'ten beri gelen tıp tarihi mirasını kurumlaştırmaktadır. Garafalo ayrıca, söz konusu özeti içerdiği Neoplatonik unsurlar sayesinde tıbbı, (tek tanrılı) dinler ile barışık bir çerçevede yaşattığı ve İslam medeniyeti tarafından tıbbî eserler Yunanca'dan Arapça'ya çevrilene kadar onların muhafaza edilmesine katkı sağladığının altını çizmektedir (Garofalo, 2019, s.65-71). İskenderiye Okulu'nun farmakolojik katkısı ise, Galenos'un, ilaç bilgisi verdiği eserlerinde geçen, tıbbî malzemenin daha bulunabilir ve ucuz olan eşlenikleri ile kullanılmasını sağlamasıdır (Garofalo, 2019, s.74). Bu uygulama bağlamında, Galenos'un yaşadığı dönemdeki Roma'dan daha fakir ve etkileşimi az bir toplumsal düzene yönelik olarak ilaç tedarik yöntemlerinin yerleştiğini ve muadil ilaç kavramını ortaya çıkardığını söylemek mümkündür.

Aslen Bağdat yakınlarındaki Kûfeli bir Hristiyan Arap olup, İskenderiye ekolüne mensup olmak suretiyle Hippokrates ve Galenos'un eserlerinin VIII. yüzyılda Arapça'ya çevrilmesi hareketini başlatan Huneyn bin-İshak (M.S. 810-873), Abbasi halifesi Me'mûn tarafından Bağdat'ta kurulan Beytülhikme'de mütercim ve hekim olarak hizmete alınmıştır (Katipoğlu ve Kutluer, 2022). İskenderiye ekolünün Beytülhikme'de sürdürülmesine aracılık

² İskenderiye Tıp Okulu'nda Galenos ve Hippokrates'in çalışmalarından yapılan özet ve yorumlamalar için bkz. (Walbridge, 2015, s. xix-lxxi).

eden Huneyn, böylece kökü Hippokrates'e dayandırılarak sürdürülen tıp tarihine yeni bir halka eklenmesindeki kilit isimlerden birisi olmuştur.³ Yakın çağdaşı Ya'kûb bin İshâk el-Kindî de (MS 801-870) yine Beytülhikme bünyesinde özellikle felsefe ve ilişkili tıp eserlerinin çeviri hareketini yönetmiştir (Kaya, 2022). Böylece diğer bilimlerle birlikte tıbbî eserlerin daha önceki parçacıl çevirilerini yeniden ele almak suretiyle VIII. yüzyılda başlayan ve IX. yüzyıl boyunca devam ettirilen çeviri hareketi sayesinde İslam ülkelerinde özümsemiği ve antik tıp sanatının doğduğu anavatanında göremediği rağbeti ve yaşama ortamını İslam medeniyetinde bulduğu söylenebilir. Bu bağlamda Yunan tıbbının önceki örneklerde gördüğümüz (Hippokrates'in Mısır tıbbına, Plinius'un Hippokrates'e yaptığı) (Yalazı, 2023, s.214, 222) gibi herhangi bir etnosentrik ve anakronistik muameleye maruz kalmadan kabul gördüğü hatta özellikle etnik bağlamından arınıp tıp sanatının evrenselliği çerçevesinde takdir edildiği görülmektedir.

Bu hüsnü kabulün arka planında hem Huneyn hem de el-Kindî'nin çeviri hareketlerinin bire bir metin odaklı olmayıp, daha ziyade okuyucu odaklı, yani devrinin insanının kültürüne uygun ve müşküllerine cevap verecek tarzda, karşılaştırmalı ve şerhli, hatta neredeyse orijinallerini bile yeniden oluşturarak antik bilgiyi yeniden keşfeden mahiyetinin yattığı söylenebilir (Cooper, 2019, s.180-183). Örneğin Huneyn, Galenos'un *Kritik Günler (Peri krisimōn hēmerōn)* eserinde özgün metindeki Zeus ifadesini Asklepios ile; Hippokrates'in *Yemin (Horkos)* eserinde de adına yemin edilen "Apollon, Hygeia, Panakeia ve tüm tanrı ve tanrıçalar" yerine "Asklepios ve Allah'ın tüm erkek ve kadın evliyaları" ifadesi ile değiştirmiştir (Cooper, 2019, s.189). Asklepios bu anlamda bir büyük evliya olarak okuyucuya sunulmuş ve Yunan tıbbı neredeyse Arap veya İslam tıbbı gibi kabul görmüştür. Bu eğilim çerçevesinde İslam kaynaklarında ilki Asklepios, sonuncusu Galenos (Câlinûs) olan sekiz büyük hekim (Asklepiades) köklü bir silsile olarak sunulmaktadır (Kahya, 2022). Öyle ki buna göre Hippokrates ve Galenos da birer evliya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Asklepios'un Yunan mitolojisi ile anılan tanrısal karakterinin İslamî değerler ile örtüştürülmesi bakımından eşsiz bir örnektir.

³ Aslen İran topraklarında bulunan ve İskenderiye ekolünün bir kolu olan Cündîşâpûr Tıp Okulu'nun temsilcilerinden biri olduğu bilinen Huneyn bin-İshak'ın Galenos'un pek çok eserini Süryanice ve Arapça'ya kazandırılmasını sağlamıştır. Galenos'un 129 eserinin ve bunları çevirenlerin dokümanını tuttuğu Risâlah adlı eseri Galenos Külliyyatı'nın Arapça çeviri tarihi açısından önemli bir belge niteliğindedir. Huneyn bin İshak'ın tıp ve çeviri çalışmaları ile Cündîşâpûr Okulu'nun faaliyetlerine ilişkin bkz. (Tanrıverdi, 2007, 93-150; Bakır ve Altungök, 2017, 53-97).

Hatta Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu (*hatem el-nebiyyin*) unvanına benzer biçimde, İbn Ebû Usaybia tarafından Galenos için tıbbın öğrenilebileceği son kaynak (*hatem el-aṭibba el-muallimin*) unvanının kullanılması, Galenos'un değerini daha da artırmaktadır (Strohmaier, 2019, s.216). Bunun da ötesinde, hadisleri üzerinden Hz. Muhammed'e atfedilen belirli ilaçların ve tavsiyelerin derlenmesi ile oluşan peygamber tıbbı (*tıb el-nebî*) dahi, sanılanın aksine bedevi ilaç bilgisi olmaktan çok Galenos'un eserlerinde kullandığı ilaçlarını ihtiva etmektedir. Belki de peygamber tıbbı olarak ifade edilen uygulama, hekimlere saygınlık kazandırmak amacıyla, Galenos'un Hippokrates'e yaptığı gibi, Hz. Muhammed'in otoritesine dayanma ihtiyacı ya da tıp sanatının icrasında Hippokrates'in yaptığı gibi tanrısala başvurma yöntemidir (Yalazı, 2023, s.215-216, 225). Her iki olasılık da geçerli olabilir. Zira İbn Kayyim el-Cevziyye, *eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî* eserinde, o dönemde peygamberin tıbbına aşına olmayan bir hekime güven olmayacağı fikrini vurgulayarak tedavilerde hekimlerin bunu göz ardı etmemesi gerektiği üzerinde durmaktadır (Chipman, 2019, s.313).

Bu hususlar değerlendirildiğinde bu dönemde kullanılan doğal tıbbî malzemenin İskenderiye ekolünün devamı ama inanç dozu daha yüksek ve sıkı sıkıya uygulanan bir görünümü olması beklenebilir. Bununla birlikte tıp sanatına olan inancın sarsılmaması adına olsa gerek, kullanılan ilaçların doğru uygulanmasına özel bir önem verilmeye başladığı görülmektedir. Nitekim 11. yüzyıla gelindiğinde tıp eğitiminin Galenos'un şerhleri aracılığıyla öğrenilen Hippokrates'e dayandırılarak yürütülmesinin yeterli olduğunu düşünen İbn Rıdvân, sadece denenmiş ve test edilmiş ilaçların kullanılması gerektiğini savunmuştur (Pormann, 2018, s.346).

2.Galenos Eleştirisi

Galenos'a gösterilen hüsnü kabule karşılık, İslam tıbbi bağlamında IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belki de Galenos'un mirasının daha ileriye götürülmesi maksadıyla belirli tutarsızlıklarının giderilmesine dönük çalışmalara şahit olunmaktadır. Bir silsile olarak doğrudan Türk olan ya da çalışmaları bir Türk devleti olan Samanîler tarafından desteklenen er-Razî, el-Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından oluşturulan bu hareket İslam tıbbi içerisinde Horasan ekolü (Ladjal, 2018, s.199-200) ya da belki de Türk tıbbi olarak anılabilecek kadar önemlidir. İlk olarak, Samanî devletine bağlı Rey doğumlu ve tecrübeli bir hekim olmakla birlikte, tıbbi, el-Kındî'nin doğa felsefesiyle birlikte ele alan çizgisinden gelen, Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925), *Galenos Hakkında Şüpheler (Kitâbü's-Şükûk Alâ Galinus)* adlı eserinde Galenos'un otoritesini tartışılmaz olmaktan çıkararak, İslam medeniyetinin tıp sanatına yaptığı katkıda öncülük yapmıştır. Bununla birlikte er-Râzî'ye miras kalacak şekilde

hocası el-Kındî tarafından geliştirilen bileşik ilaçların etkinliğinin basit ilaçların güçleri üzerinden hesaplama yöntemleri önerilmesi de ayrıca farmakoloji çerçevesinde özgün bir katkı olarak görülmektedir (Chipman, 2019, s.308-309).

Temel olarak Galenos'un devrinden yaklaşık bin yıl sonra o devrin tıp sanatına ilişkin metodcu (aklı ve tecrübeyi dengeleyen, rasyonalist ve ampirist okulları buluşturan Galenos'a özgü) duruşun kaybolması ile anlamsız kalan hususları ayıklamak ve yeni ortaya çıkan sınamaların değişimine ayak uydurmak maksadıyla er-Râzî, Galenos'un özellikle madde, boşluk, unsurların atomlarla ilişkisi gibi daha ziyade Aristoteles'e dayanan atomculuk karşıtı görüşlerini eleştirmektedir. Bunun ana sebebi ise, İslam itikadı ile tutarlı bir çerçeve sunmak ve böylece Galenos'un doğa felsefesine dayanan mirasını yaşatabilmek amacıyla olsa gerek, bedenden ayrı bir ruh fikrinin kendi doğa felsefesinde yer almasını sağlamaktır (Koetschet, 2019, s.203). Bununla birlikte er-Râzî, tıp alanında yaptığı katkıların üzeri örtülerek, önerdiği doğa felsefesine dayalı kozmolojinin İslami çevrelerce yine de uygun görülmemesinden dolayı, eleştirilen bir figür olmuştur. Ancak Galenos'un tartışılmasını sağlayan yaklaşımı X. yüzyılın ilk yarısında el-Fârâbî'de karşılık bulmuştur. Çeviri hareketleri sayesinde Galenos kadar saygın bir karakter olarak İslam medeniyeti ile buluşan Aristoteles'in fikirlerinin, Galenos'un fikirleri ile çelişen hususlarının özellikle ortaya konması Fârâbî'nin kendine has bir katkısı olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkistan'ın Fârâb kenti doğumlu olmasına karşılık Bağdat'ta Peripatetik Okul olarak anılan hareketi başlatan Fârâbî (et-Türkî), özellikle Galenos'un ve er-Râzî'nin ruhun yerini beyin olarak gören Platoncu çizgisine karşılık Aristoteles ve Aphrodisias'lı İskender'in kalp merkezli yaklaşımını benimsemiş ve Aristoteles'ten ayrıldığı her noktada Galenos'u eleştirmiştir (Koetschet, 2019, s.208). Fârâbî'nin Aristotelesçi duruşunu Bağdat Peripatetiklerinden ayrı ve üstün bir noktaya koyarak kendisi ile birlikte Horasan ekolü olarak adlandırılacak bir çizgi içerisinde tanımlayan İbn Sînâ'nın ise bir Peripatetik olmanın ötesinde bir entelektüel ve ideolojik bir duruşu olduğu söylenebilir (Ladjal, 2018, s.200). Zira bu duruş el-Kındî ve öğrencisi er-Râzî'den el-Fârâbî'ye ve İbn Sînâ'ya geçen ve felsefeyi din ile buluşturmaya gayret eden bir duruştur. Bu duruşa özellikle karşı çıkan ve aynı Peripatetik harekete mensup Hristiyan Araplardan oluşan Bağdat ekolü ise Aristoteles ve Galenos'un eserlerine farklı doğrultuda, yani felsefeye dinden bağımsız bir yaklaşım sergilemeye gayret eden bir hassasiyetle yönelmektedirler (Ladjal, 2018, s.207-210). İbn Sînâ felsefi duruşundan ziyade tıp alanındaki katkıları ile anılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte tıp alanındaki çizgisinin ve etkilendiği kaynakların da felsefi duruşu ile tutarlı olduğu söylenebilir. Zira O da

Fârâbî gibi Galenos'un Aristoteles ile çelişen meselelerinde felsefi duruşu sebebiyle Aristoteles'in ağırlığını muhafaza etmektedir. Örneğin, *Tıbbın Kanunu (El-Kânûn Fî't-Tıb = Canon of Medicine)* eserinde, beyin ve kalp merkezilik meselesine ilişkin olarak beynin duyuların merkezi olduğunu ama kalbin organların şefi olarak akli melekeleri beyne ve beslenmeyi de karaciğere tevdi ettiğini söyleyerek bir çözüm getirmektedir (Strohmaier, 2019, s.220).

Örnek ile görüldüğü gibi İbn Sînâ kendisinden önce üretilmiş olan bilimleri bir tutarlılık içerisinde buluşturarak, özellikle doğa felsefesi ve tıp hakkında devrinin zirvesini oluşturmuştur. Bununla birlikte farmakoloji özelinde de aynı hassasiyeti sergilediği ve Galenos'a dayanarak İskenderiye ekolü çerçevesinde tanımlanan mizaç meselesini sistematik olarak tıbbî malzemeler üzerine tatbik ettiği görülmektedir (Yalazı, 2023, s.225-226). Galenos'un *Basit İlaçların Mizaç ve Tesirleri* eserinde ilaçlara birden dörde kadar güç dereceleri ile atadığı nitelikleri (ör: kuru veya nemli ve sıcak veya soğuk) 800 civarı malzeme için tanımlayarak *El-Kânûn Fi't Tıb*'da alfabetik olarak listelemiştir. Ancak bu nitelikler sadece ilaçlara özel değil, aynı zamanda üzerinde kullanılan bedenlerin mizaçlarına göre de tanımlanmaktadır. Böylece bir ilaç, mizacı belirli bir hastanın veya organlarının bozulmuş olan doğal dengesini yeniden oluşturabilmek için o hastaya (mizaca) özgü olarak kullanılmaktadır (Shihadeh, 2013, s.150).

Ancak Aristotelesçi duruşunun en belirgin tezahürü ise olguları kategorik olarak tanımlamasındaki başarısı olsa gerektir. Örneğin kalbi merkeze alan yaklaşımı ile de ilişkili olarak nabzın tanımı, nabzı ölçme teknikleri, bilekten ölçmenin gerekçeleri, hastanın psikolojik durumu dâhil olmak üzere nabzın normalden sapma sebepleri, karakteristik nabız halleri, sapmaların çeşitleri, yaş ve cinsiyetin, mevsimlerin, yeme içmenin, uyku durumunun, hamileliğin, ağrıların, iltihabi durumların nabız üzerindeki etkilerine dair bugünkü tıbbî terimleri insanlık ona borçludur. Ayrıca, bugünkü farmakolojide bile kullanılan en az yüz elli kadar bitkisel tıbbî malzemenin isimlerini ona borçlu olduğumuz görülmektedir (Imankulova vd., 2020, s.3-4). Bununla birlikte İbn Sînâ daha evvel er-Râzî tarafından önerilen bileşik ilaçların etkinliğinin basit ilaçların etkinliklerinin formülasyonu ile hesaplanmasından imtina etmiş ve bunun ancak tecrübe ile yani deney ve gözlem ile belirlenmesi gerektiğini savunmuştur (Shihadeh, 2013, s.156). Esasen İbn Sînâ'nın 800 civarı mineral, bitkisel ve hayvansal tıbbî malzemesi, Galenos'tan ziyade Dioskorides ve er-Râzî'nin eserlerine dayanmakta ama Galenos'un ilaç deney ve klinik deneme yöntemini takip etmektedir. Bu yöntemler ise Galenos'tan sonra iyileştirilerek er-Râzî tarafından deneysel kontrol grupları haline getirilmiş

ama şartları İbn Sînâ tarafından belirlenmiştir zira mizaçlar gereği hastaya özgü durumların da dikkate alınması gerekmektedir. Böylece klinik tedavinin bir protipini uygulamaya koyduğu değerlendirilebilir. Bununla birlikte İbn Sînâ'nın hastaların sadece bedensel değil psikolojik mizaçlarını da değerlendirerek bugün bütüncül tıp olarak anılan yaklaşımın temelini attığı da söylenebilir (Aligabi, 2020, s.311).

Bununla birlikte hekimlik kadar ilaç tedarîğinin kurumlaşmasında da Horasan ekolünün önemli katkısı olduğu değerlendirilebilir. Esasen, daha Halife Me'mûn döneminde hekimlerden bağımsız olarak ilaçların sunumuna devlet kontrolü getirilmiştir. Bununla birlikte İbn Sînâ'nın çağdaşı ve bir dönem görüştüğü Bîrûnî'nin (ö. 453/1061), alfabetik sırayla 720 drogu açıkladığı eş-Şaydele adlı eserinde eczacılık mesleğini tarif ettiği ve eczacının görevlerini çok açık bir şekilde belirttiği görülmektedir. Bu sebepten eczacılığın babası olarak kabul edilmektedir (Baytop, 2022). Harizm doğumlu bir Türk ve daha ziyade astronomi, matematik ve fizik alanlarında derinleştiği bilinen Bîrûnî'nin İbn Sînâ ile yazışmalarından er-Râzî gibi atomcu yaklaşımı ve ayrıca fizik ile metafizik yaklaşımları sebebiyle, ama aslında geliştirmek amacıyla Aristoteles'i eleştirdiği, böylece felsefi olarak Fârâbî ve İbn Sînâ'dan da ayrıştığı ama din ile felsefenin buluşması için gayret gösterdiği öğrenilmektedir. Bu sebepten Horasan ekolü olarak adlandırdığımız ekole dâhil edilmesi gerekli bir düşünürdür.

Bîrûnî'nin ileri yaşında yazdığı son eseri olan es-Saydele fi't Tıb eseri; tıp, eczacılık, botanik ve filolojik olarak bilim tarihinde önemli bir yer tutmaktadır (Tümer, 2022). Eserde Bîrûnî'nin, bitki isimlerinin Farsça, Arapça, Sanskritçe, Türkçe ve batı dilleri gibi farklı dillerdeki karşılıklarını vererek ve yetiştikleri coğrafyalar, iklim şartları ve ilaç yapımında kullanılan kısımları gibi botanik özelliklerini de belirlediği görülmektedir (Kahya, 2022). Kozmolojisi sebebiyle er-Râzî'yi de eleştiren Bîrûnî, gözlem ve tecrübeyi esas almaktadır. Böylece aslında er-Râzî ile başlayan Aristoteles eleştirisinin, asıl amacı olan tıp sanatının ve farmakolojinin gelişmesine hizmet ettiği söylenebilir. Zira Bîrûnî Aristoteles'i eleştirse de farmakoloji alanında Aristoteles ve Theophrastos'la başlayan botanikçi duruşa ve bu doğrultuda Dioskorides'in *Materia Medica* geleneğine sadık bir hassasiyetle tecrübeyi ön plana çıkaran bir yaklaşım sergilediği de söylenebilir. Ayrıca, isimlendirme ve botanik betimlemeleri ile kurduğu farmakolojik temel sayesinde İslam medeniyetinin gerilemesine yol açtığı değerlendirilen Moğol istilası sırasındaki kültürel etkileşim ile Doğu Asya'da kullanılan pek çok yeni doğal tıbbî malzemenin de sonraki dönemlerde İslam medeniyeti ve bu kanalla Batı medeniyetine geçmesine hizmet ettiği değerlendirilebilir.

3.Rönesans

Yunan tıbbına dair mirası yeniden yorumlayan İbn Sînâ'nın ve Bîrûnî'nin eserleri, Horasan veya İslam coğrafyasının doğusunda Hippokratés ve Galenos'a başvurma ihtiyacını ortadan kaldırmış; ama İskenderiye, Şam ve Endülüs gibi batı bölgelerinde yeteri kadar tanınmamıştır. Bu bölgede ise Bağdat Peripatetik Ekolü'nün takipçisi olarak Endülüs'te ortaya çıkan İbn Rüşd'e kadar Galenos'un mirasını muhafaza eden bir tıbbın yaşadığı görülmektedir. İbn Rüşd ise Fârâbî'nin bıraktığı yerden Aristotelesçi bir çaba içerisine girmiş ama İbn Sînâ'nın Aristoteles ile güçlendirdiği Galenos yorumunun gölgesinde kalmıştır (Forcada, 2019, s.238-239). Bununla birlikte İbn Rüşd, İbn Sînâ'nın tanımladığı Horasan (ya da maşrik) ekolüne muhalif olan Bağdat (ya da mağrip) ekolünü yansıtan tavrını İbn Sînâ'nın manzum tıp eseri *el-Urcûze fi't-tıbb* hakkında yazdığı şerh ile ortaya koymuştur. Böylece İbn Rüşd'ün bu bölgedeki bilinirliği sayesinde bu eserin Endülüs ve mağrip'te okutulması bir gelenek haline gelmiştir (Karlığa, 2022). Ancak belki de bu sayede İbn Sînâ da mağrip'te daha bilinir bir figür haline gelmiştir.

Bununla birlikte Endülüs'te Toledo'nun İslam medeniyetinin elinden çıkmasıyla Hristiyan fatihlerin eline geçen Arapça yazmaların Latince'ye çevrilmesi sayesinde İbn Sînâ Batı medeniyetinde de tanınmıştır. Bu amaçla Toledo Katedrali Başpiskoposu Raimondo tarafından himaye edilen çevirmenler arasından öne çıkan Cremona'lı Gerard (1114-1187), aralarında Ptolemaios, Aristoteles, Arkhimedes, Galenos ve İbn Sînâ'nın eserleri bulunan yetmiş bir Arapça eseri Latince'ye çevirmiş veya öğrencileri ile kurduğu bir ekip tarafından çevrilmesini sağlamıştır. Ancak bu çeviriler o kadar başarılı olmuştur ki, sonraki yüzyıllarda bu yazarların Yunanca orijinallerinden yapılan çevirilerine karşılık Gerard'ın çevirilerine başvurulmaya devam edilmiş, hatta pek çok Latince terim bu çeviriler sayesinde Latince'ye kazandırılmıştır. Örneğin Ptolemaios'un *Almagest (mathematikē syntaksis)* çevirisi sayesinde yıldız isimleri ve İbn Sînâ'nın *Tıbbın Kanunu* çevirisi sayesinde anatomik terimler böylece Latince karşılıklarını bulmuştur. Bununla birlikte Toledo çeviri okulunun çok kurumsal bir yapısı olmaması sebebiyle yapılan bu çeviriler planlı bir çalışmanın karşılığı değil daha ziyade Gerard'ın ilgi alanlarının karşılığıdır (Topcu, 2021, s.172-173). Ancak, kendisi bir hekim olmamakla birlikte öğrenmeye hevesli doğası çerçevesinde onun seçtiği bu eserler, sonrasında Rönesans'a uzanan bu çeviri hareketinin ardındaki entelektüel tavra da bir işaret niteliğindedir. Zira bu tavrın bugün Rönesans hümanizması olarak anılan düşünsel harekete temel sağladığı değerlendirilebilir.

Hümanist hareket genel olarak dogmacı Hristiyanlık algısının, eski bireyci Romalılık kimliği ile yeniden yorumlanması olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda zaten Latince olan Plinius'un *Naturalis Historia* eserinin değeri ise klasik medeniyetin doğa felsefesi ve bilimsel bilgilerinin, coğrafya algısının, eski sanatların ve eserleri kaybolan pek çok yazardan yaptığı alıntılar sayesinde eski kültürün öğrenilebileceği ana kaynak olmasıdır. Ayrıca, Latince hümanizma hareketi bağlamında yapılan Aristoteles ve Theophrastos'un eserleri gibi yeni tercümelere de terminoloji sağlamıştır (Nauert, 1979, s.75). Bununla birlikte ilk baskısı 1469 yılında gerçekleşen Plinius'un eserinin matbaa ile yaygınlaşması, eldeki yazmaların hataları ve birbirleri ile olan tutarsızlıkları yüzünden edisyonla ilgili pek çok soruna ve anlaşmazlıklara sebebiyet vermiştir. Suçu yazma nüshaları üreten ilk hümanistlerin cehalet ve dikkatsizliklerine atan bu tartışmalara Ferrara Üniversitesi'nden Niccolo Leoniceno'nun 1492 yılında yayımladığı *Plinius'un ve Diğer Doktorların Tıbbî Hataları (De Plinii et plurium aliorum medicorum in medicina erroribus)* adlı kısa eseri, yeni bir boyut kazandırmıştır. Leoniceno, Plinius'un eserindeki binlerce hatanın ve Latinceye çevrilen barbar (yani Arapça yazılan) eserlerdeki hataların editoryal olmalarının ötesinde bu yazarların asıl Yunanca kaynaklardan alıntılar yaparken kendileri tarafından yapıldığını iddia etmiştir. Hatta tıbbî malzemeler hakkında da Yunanlar, Latinler ve "barbarlar" arasında en büyük otorite ve ana kaynak olarak Dioskorides'i işaret etmiştir (Nauert, 1979, s.81-82).

Bütün bu tartışmalara rağmen Latince'nin Hristiyan coğrafyadaki bilim dili olarak yaygınlığı sayesinde 16. yüzyıl sonuna kadar Gerard'ın, İbn Sînâ'nın *Tıbbın Kanunu* çevirisi tıp eğitiminde ve Plinius'un *Naturalis Historia* eseri de farmakolojide başvurulmaya devam eden ana kaynak olmaya devam etmiştir. Esasen Latince hümanist çeviri hareketi sadece Endülüs kanalıyla İspanya üzerinden değil, Kuzey Afrika kanalıyla İtalya üzerinden ve sınırlı oranda Haçlı Seferleri ile işgal edilen İstanbul üzerinden de gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesi ile İtalya'ya kaçan bilim adamları sayesinde yanlarında getirdikleri orijinal Yunanca yazmalar sayesinde hümanist hareket dönüşerek daha ziyade Yunanca üzerinden gerçekleşmeye başlamıştır. Bu dönüşümün arkasında, özellikle kaçan bilim adamlarının İstanbul'un fethine karşı duydukları hayal kırıklığı ve kızgınlıkla olsa gerek, antik barbar kavramını İslam medeniyeti üzerine yansıtmalarının olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tıbbın da Hellenizm odaklı bu genel etnosentrik tavırdan hissesine düşen Hippokrates ve Galenos'un saygınlığının, İbn Sînâ'nın ve ayrıca Dioskorides'in de Plinius'un aleyhine yavaş yavaş yeniden tesis edilmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kütüphanesindeki Yunanca yazmaların miktarı Medici ailesininkinden bile fazla olan hümanist Leoniceno'nun botanik bilimine de meraklı bir çevirmen olarak antik kaynakların tıbbî pratikteki uygulamalarına getirdiği eleştiri dikkate değerdir. Bunun tam bir tıbbî karşılığı olmamakla birlikte hümanizmin sadece bir edisyon işi olmaktan çok terimleri yerli yerinde kullanabilen uygulayıcıların tecrübeleri ile şekillenmesi gerektiğini ortaya koyarak önemli bir kırılmaya sebep olmuştur. Esasen Ferrara Üniversitesi'ndeki takipçileri olan Giovanni Manardi ve Antonio Musa Brasavola ile çeviri hataları yüzünden Yunanca bilmeden hekimlik yapılamayacağını savunan ve tıbbî hümanizm olarak adlandırılan bir hareketi başlattığı söylenebilir (Nutton, 1997, s.3). Hatta tavrının haleflerinin de ötesinde Latin hümanizmine karşılık tıbbî Hellenizm olarak adlandırıldığı da olmuştur (Nutton, 1997, s.7).

Bununla birlikte Leoniceno'nun idealize ettiği hareketi, aslen bir hekim olan Manardi'nin hayata geçirdiği söylenebilir. Aristoteles'in yaklaşımlarını da reddederek, Arapça eserler ve bunlara dair şerhlerde her ne yazarsa yazsın Galenos'un sözlerini bunların üstünde tutan ama felsefesinden bağımsız tıbbî bir Galenizmi öngören 20 ciltlik Epistulae adlı bir eser yazmıştır. Bu eserde Galenos ve Dioskorides'in doğru anlaşılıp kullandıkları Yunanca bitki adları ve hastalıklar gibi terimlerin organize edilip tecrübe ile örtüştürülmesine çalışmıştır (Nutton, 1997, s. 9-10). Brasavola da selefleri gibi botanik ve farmakolojiyi önemseyen bir hekimdir ama Arapça farmakolojik eserleri gereğinden fazla yermekten kaçınmıştır. Farklı dil ve diyalektlerdeki bitki isimlerinin sinonimlerini ayıklayarak kastedilen bitkileri netleştirmeye ve Dioskorides'in terimleri ile örtüştürmeye gayret etmiştir. Ayrıca iyi bir botanikçi olarak Ferrara'nın saray bahçelerindeki botanik uygulamaları yönlendirmiştir. Ama bunun ötesinde Ferrara'da hekimlerin ilaç tedarikini kontrol etmeyi görev edinen birer uygulayıcı olmalarını sağlayan bir tıp eğitimi sistemi kurgulamıştır (Nutton, 1997, s.15-16). Hatta kentte kullanılacak ilaç formüllerini yayımlayarak kural koyucu bir görev üstlenmiştir.

Doğu'da IX. yüzyılda başlamış olmakla birlikte, Batı'da 13. yüzyıl başlarından itibaren farmakoloji sanatının tıp sanatından ayrı bir uygulama ve eğitim alanı olması fikri ortaya çıkmıştır. Ancak tıbbî hümanizm hareketinin en değerli katkısının bu sanatın kurumlaşmasına olan katkısı olduğunu söyleyebiliriz. Hatta etkisi Ferrara'nın dışında diğer kent devletlerine de yayılmıştır. Örneğin Brasavola'dan önce 1499'da Floransa kent konseyi ecza pazarlarının hekimlerden oluşan bir konsey tarafından denetlenmesine, kullanılan ilaç formüllerinin gözden geçirilip güvenilir ve etkin olanlarının seçilerek kayıt altına alınmasına ve basılmasına hükmetmiştir. Ardından Katalonya'da da benzer bir yayım yapıp eczacılara dağıtımı zorunlu hale getirilmiş, böylece ilk farmakope ortaya çıkmıştır (Touwaide, 2010, s.1058). Bununla

birlikte bu tedbirlerin Orta Çağ'dan gelen uygulamaları bir çırpıda dönüştürdüğü söylenemez. Ama tıbbî botaniğe ilişkin terminolojik çabalar Kıta Avrupası'na da yayılan bir ilgiyle yerel flora ve yerel dillere de uygulanmış, hatta hekimler haricinde de oluşan literatüre katkılar yapılmaya çalışılmıştır (Nutton, 2021, s.178). Bu çalışmalar neticesinde Dioskorides ve Galenos'un ampirist yöntemleri hiç bilmedikleri coğrafyalara ve bitkilere yaygınlaşarak onların kapasitelerinin çok ötesine geçmiştir.

4.İkinci Galenos Eleştirisi

Tıbbî hümanizmin yaygınlaşmasıyla ve özellikle Galenos'un eserleri orijinal Yunanca'sından okunmaya başladıktan sonra, Galenos'un ampirist değerlendirmeleri arasında İbn Sînâ'nın gidermeye çalıştığından çok daha fazla tutarsızlık olduğu hümanistlerin de dikkatini çekmeye başlamıştır. Hatta, antik eserlerin ötesine geçen katkıları da görüldüğünden İbn Sînâ'nın değeri yeniden anlaşılmış ve *Tıbbın Kanunu*'nun Yunanca filologların terminolojik endişelerini de gözetken biçimde Giovanni Costeo tarafından 1593 yılında yeniden çevirisi yapılmıştır. Bununla birlikte Vesalius'un otopsi uygulamaları ile elde edilen ve Galenos'un tespitlerinden ayrılan anatomik bulguların başka hekimlerce de paylaşılması tartışılmaz Galenizm algısının sarsılmasına ama daha önemlisi hastaların hılt dengelerinin gözetilmesinden ziyade bireysel semptomlarına odaklanılmasına yol açmıştır (Nutton, 2021, s.182).

Galenos'un anatomik saptamalarını eleştirmekte önde gelen isim ise William Harvey (1578–1657) olmuştur. Galenos'un domuzları inceleyerek yaptığı tespitlerinden oldukça farklı olarak insan kan dolaşım sisteminin tüm detaylarını anatomik deneyler ile keşfeden Harvey kısa adı *De Motu Cordis* (1628) olan eserinde Galenos'un mizaç genellemesine karşılık hiç kimsenin aynı hastalıktan aynı şekilde etkilenmeyeceğini savunmaktadır. Ancak yine de hastalıkların tedavisi amacıyla yazdığı reçetelerde Galenos'un hılt teorisini geliştirerek günün şartlarına uyarlayan Nicholas Culpepper'ın farmakopesini (1653) kullandığı görülmektedir (Williams vd., 2021, s.320). Harvey'in Galenos eleştirisinin İbn Sînâ'nın Horasan ekolünün tavrının bir türevi olduğunun altı çizilmesi gerekmektedir. Zira Harvey'in otobiyografisinden de anlaşılacağı üzere onu besleyen bilimsel kaynaklar, Aristoteles, Cicero ve İbn Sînâ'dır (Williams vd., 2021, s.316). Bununla birlikte Harvey'in yaklaşımının İbn Sînâ'nın mükemmelleştirdiği mizaç yaklaşımının ötesine geçilmesini, ama bir anlamda mizaçları, hastalar ve ilaçlar ile özdeşleştiren ya da tedavilere özelleştiren daha detaylı bir sınıflamayı gerektirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu gereksinimin karşılığını ise Culpepper'ın

farmakopesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira ona göre hastalıklar ve ilaçlar arasında daha yöresel ve özel bir ilişki bulunmaktadır.⁴

Bu ilişkiye duyulan inanç bugün bütüncül tıp uygulamaları için de önem arz etmektedir. Culpepper farmakopesinde İbn Sînâ'nın da uyguladığı Galenos'un dört dereceli nitelikler (sıcak, soğuk, kuru, nemli) sistemini yeniden tanımlayarak bu niteliklerin ve derecelerinin kombinasyonları üzerinden ilaçlara yeni işlevler tanımlamıştır ki, bu 24 adet işleve (ör: nemlendirici, sertleştirici, gevşetici, vb.) (Culpeper, 1814, s. 376-395) bugün dahi başvurulmaktadır. Bununla birlikte Culpeper'in da İbn Sînâ'dan fikirsel olarak etkilenmiş olabileceğine dair bir gözlem, hastalıkların ve şifalı bitkilerin birlikte çalışmasını yıldızların hareketine bağladığı farmakopesinin girişindeki *Okuyucuya Mektup* bölümünden öğrenilebilmektedir (Culpeper, 1814, s.iii-vi). Ancak bu etkilenmeye karşılık İbn Sînâ'ya bir atıf vermeden sistemini Galenos üzerinden kurgulaması tıbbî hümanizm hareketinin etnosentrisizminin bir devamı olarak görülebilir. Bununla birlikte görüldüğü üzere zarar görmüş olsa da Galenos'un otoritesi ve hılt teorisine bağlı hekimlik pratiğı sürmeye devam etmiştir. Zira hastalıkların sebeplerinin ya da kısaca sağlığın devamlılığı ve bozulmasına dair hılt teorisinin ötesine geçecek yeni bir açıklama XVII. yüzyıl boyunca yapılamamıştır.

Vesalius ve Harvey gibi Padua Üniversitesi'nde anatomik incelemelerde uzmanlaşmış ve belki de bu yüzden Padua Okulu olarak tanımlayabileceğimiz silsileden bir diğere isim Morgagni, bu açıklamayı yapan ilk kişi olmuştur. Morgagni, tedavi etmeye çalıştığı hastalarına ölümlerinden sonra yaptığı otopsilerinde organlarındaki farklılıkların hastaların ölümüne sebep olan hastalıklarla ilişkisini pek çok vaka üzerinden kataloglamıştır. 1761'de yayınladığı *Anatomik Olarak İncelenen Hastalıkların Yerleri ve Sebepleri (De Sedibus et Causis Morborum per Anatomen Indagatis)* adlı eserinde “semptomlar dertli organların çığıklarıdır” diyerek hastalıklara hılt teorisinden farklı olarak anatomik bir bakışla bir sebep bulunabileceğini göstermiştir. Böylece hekimler hastalarını hılt teorisinin önceliklerinden ziyade organlarındaki değişimlerini anlayabilmek amacıyla sadece nabza bakarak değil dokunarak, dinleyerek ve perküsyonla da gözlemlemeye başlamıştır. Ama Morgagni'den sonra Bichat ise organların yapı taşı olarak dokuları belirlemiş ve hastalıkların dokular üzerindeki etkilerini inceleyerek otopsi ile bulunamayan hastalık sebepleri için canlı hastaların daha detaylı incelenmesini

⁴ “Ama benim fikrim odur ki, bir insanın yaşam ortamına yakın büyüyen otlar, kökler, bitkiler, vb. her ne olursa olsun uzaklardan gelen bir çöpten daha iyi ve onun doğasına daha uygundur ve benden bunun sebeplerine dair beklenenlere, onları dağarcığıma göre bu düzene göre sıralayarak karşılık vereceğim.” Bkz. (Culpeper, 1814, s.256).

öngörmüştür. Bu sayede kendisinden sonraki süreçte stetoskopun kullanılmasının ve hücrel incelemler yapılmasının önünü açmıştır. Bunun sonucunda zamanla mikro organizmaların organlarda yaptığı değişikliklerin de incelenmeye başlamasıyla birlikte hilt teorisine karşılık hastalıkların anatomik olarak açıklanması XIX. yüzyıl ortalarında geçerli hale gelmiştir (Gaynes, 2011, s.87-90).

Hilt teorisinin gözden düşme süreci ise aynı zamanda tıbbî hümanizmin Galenizminin de çökmesi anlamına gelmiştir. Bu sebepten yeni tıbbî arayışların diğerleri tarafından kabulü için atıf yapılacak bir otorite olarak Hippokrates'in devreye girdiği görülmektedir. Bu bağlamda Bichat'nın da üyesi bulunduğu Paris Ekolü'nün XIX. yüzyılın ilk yarısında yeni bir tıp anlayışı inşa etmek için geliştirdiği yaklaşımların hemen hepsi için Hippokrates'e referans verecek kadar onu kullandığı görülmektedir. Örneğin Hippokrates bir filozof-hekim, bir ampirist, bir skeptik olarak sunulmuştur. Hatta stetoskopun mucidi Lenec, onun hastalarını dinlediğinin altını çizerek onu bir patolojik anatomist olarak sunmuştur (La Berge, 2001, s.179-184). Bununla birlikte Xavier Bichat'nın öğrencisi Broussais, anatomi ve fizyolojiye dayanan bu devrimi tüm boyutları ile ortaya koyan ilk hekim olmuştur. Zira bu sistemin özünde, Hippokrates'in döneminin kamusal tapınak pratiğinden sonra, Galenos ile başlayan hastayı yatağında ziyaret eden hekimlik pratiğinden, bu defa yine kamusal olarak kurumlaşan hastane (klinik) sistemine geçiş bulunmaktadır. François Broussais (1772–1838), kendisi de bir patolojik anatomist olarak, fizyolojik tıp adını verdiği sistemi iki bin yıllık hilt teorisinin yerine önermiştir. Hatta eski tıbbın mirasını tamamen yok sayarak yeni bir sistem kurgulamıştır. Ama yine bu sistemin dayanağı olan otorite olarak önerdiği Hippokrates'i bu defa doğrudan tıbbi esas alan basitliği ile vurgulayarak sunmuştur (La Berge, 2001, s.185).

Broussais'nin takipçisi Jean-Baptiste Bouillaud'nun, Broussais'yi daha ziyade dogmadan arınmış, klinik pratiğe dayalı tıbbın babası, ya da tıbbın babası Hippokrates'in gerçek mirasçısı olarak tanımladığı söylenebilir (La Berge, 2001, s.188). Bouillaud, Hippokrates'i sadece bir ampirist değil aforizmaları ile gözlemlerden mana çıkaran ve yol gösteren bir sistemci olarak görmüştür. Böylece Broussais'yi de Hippokratesçiliği yıkıp gerçek Hippokrates'i kavrayan ve onun sayesinde Paris Ekolü'nü de yeni sistemin uygulayıcısı olarak sunmuştur (La Berge, 2001, s.190). Bununla birlikte Gabriel Andral (1797–1876), Paris ekolünü hematoloji ile tanıştırmış ve kanın hastalıkların oluşumundaki rolüne dikkat çekerek yeniden hilt teorisinin hatırlanmasını sağlamıştır. Ama Hippokrates'in stetoskop ile ilişkisi kurulabilse de mikroskop ile ilişkisinin vurgulanmasının aşırı bir zorlama olacağı ortada olduğundan Paris Ekolü'nün Hippokrates'in tıbbının ötesine geçtiği kabul edilerek

Hippokrates'in aynı zamanda bir kimyager gibi değil de sadece bir klinik gözlemci boyutu ile muhafaza edilmesi yeterli görülmüştür (La Berge, 2001, s.193). Bugün bildiğimiz tıbbın babası Hippokrates'in nihai portresi de bu olsa gerektir.

Ekolün bir diğer üyesi Magendie'nin tıbbî maddeleri doğal malzeme içinden izole etme hususundaki başarısının devamında Andral'ın kan ve içerisindeki kimyasal bileşikler üzerindeki incelemeleri çerçevesinde bugünkü farmakolojinin temellerinin atıldığı ve doğal tıbbî malzemenin içerisinde izole edilen maddelerin dokulara olan etkilerinin gözlemlendiği yeni bir sürece geçilmiştir. Böylece tıbbî malzemeler ile ilişkisi kesilen hekimlerin görevinin, farmakologların kendilerine ilaç olarak sunduğu potansiyel maddelerin organların sağlığına olan etkilerini gözlemlemeye indirildiği görülmektedir. Hılt teorisinin yerine geçen yeni tıp bağlamında *materia medica* eski anlamını yitirmiş ve hekimlerin değil doğrudan farmakologların ilgi alanına girmiştir. Zira bu amaçla yaşatılmaya çalışılan fitoterapi gibi geleneksel uygulamalar halen ana akım tıp içerisinde yeteri kadar değer görmemektedir.

Bu sebepten geleneksel tıbbın kullandığı doğal tıbbî malzemenin yeni ilaçların bulunması amacıyla kullanılması doğrudan hekimlerin görevi değilmiş gibi addedilmektedir. Ama gerek koruyucu tıp maksadıyla ve gerekse geleneksel tıba duydukları ilgi sebebiyle hastalarının kullanmaya hevesli oldukları tıbbî malzemelerin günümüz hastalıkları üzerindeki etkilerini gözlemleyerek farmakologlara önerilerde bulunmak yine de hekimlerin görevi olsa gerektir. Zira bu çalışmada incelenen en az üç bin yıllık mirasın değeri de hekimlerin teveccühüne bağlıdır. İkincil kaynaklarla yetinmeyip eski metinleri kendi dilinde okuyarak kendi fikirlerini oluşturmaya hevesli hekimlerin filologlar ile çalışmasının teşviki de bu çalışmanın sunacağı somut bir fayda olacaktır.

Sonuç

Bugünkü tıbbın babası olarak sunulan Hippokrates, iki bin beş yüz yıllık mirasından ziyade 19. yüzyılda temelleri atılan modern tıbbın ideolojisi çerçevesinde kendisine biçilen imgesi ile tanınmaktadır. Bu imge tıbbın olumlu işlevi yönünden değerli görülse de Hippokrates'in bu şekilde saygınlığının artırılması sadece bugünkü tıbbın toplumdaki saygınlığının artırılmasına hizmet etmektedir. Hâlbuki onun gerçek şahsiyetine karşı yeterli ilgiyi göstermeden Hippokrates'e tek yönlü bir bakışla yüklenen bu değer, onun mirası yok sayılarak gerçekleştirilmektedir. Onun gerçek mirası ise Galenos tarafından olgunlaştırılan hılt teorisidir. Bu miras Roma devrinde dahi aşağılamalara maruz kalmış ama Galenos sayesinde hak ettiği yere eriştirilmiştir. Ancak Galenos da Hristiyanlık tarafından unutulmaya bırakılmıştır. Sonrasında İskenderiye Ekolü aracılığıyla ele alınıp bu defa İslam tıbbı tarafından

özümsemiştir. Hatta geliştirilerek yaşatılmıştır. İslam medeniyeti Moğol saldırıları ile zayıflayınca bu kez Batı, Rönesans'da İslam tıbbı ile buluşmuş ve faydalanmıştır. Ama tıbbî hümanizma hareketinin bünyesinde bulunan Yunan (Hellen) hayranlığı sayesinde Batı (Latin) âlemi İslam tıbbını, Hippokrates zamanında Mısır tıbbına karşı olduğu gibi, barbarlık ile eşdeğer tutarak sadece Yunan mirasına odaklanmıştır. Bununla birlikte Batı, tıba yaptığı katkıyı yine İslam tıbbını hatırlayarak başlatmıştır. Buna karşılık Batı tıbbı yaptığı katkıları kendinden önceki tıbbı tamamen yok saymak suretiyle uygulamaya koymaktadır.

Buna göre, tıp ekolleri çağlar boyunca bir öncekinin katkılarını küçümseyerek ya da yok sayarak saygınlıklarını sağlamaya çalışmışlardır. Bunun arkasında etnik ve inanca dayalı etnosentrisizmin olduğu varsayılabilir. Bunun bir türevi ise Bacon tarafından Hippokrates ile özdeşleştirilen bir ampirizmin vurgulandığı bilimsellik imgesi sayesinde hayata geçmiştir. Bunu neredeyse ideolojik olarak uygulayan Paris Ekolü, olduğundan farklı bir Hippokrates imgesi ile özdeşleştirdiği yeni tıbbı, gerçek Hippokratik tıbbı yıkarak hayata geçirmiştir. Bununla beraber modern tıbbın kendinden önceki ekolleri ya da Hippokrates'e kadar uzanan bir mirası Hippokrates'i çarpıtarak değersiz hale getirmesi tavrını, belki de tıp biliminin yeterli saygınlığı elde etme mücadelesi ile açıklayabilmek mümkün olabilir. Sonuçta bu mücadele geleneksel tıbbın mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır.

Bu çalışmada Foucault'nun tarih kuramı bağlamında "geleneksel tarihe" karşılık önerdiği "etkin tarih" kavramındaki tarihsel anlamın oldukça tutarlı olduğu görülmüştür.⁵ Söylemi ile kendini Hippokrates'e dayandıran bütün ekollerin soyağacını ortaya koyan en veciz çerçeve etkin tarihin akut tezahürlerinde görülmektedir. Öyle ki atılacak adımların ne yönde olması gerektiğine dair bize sunduğu yol göstericilik oldukça açıktır. Bize söylemin ardını göstererek şifa sunmaktadır. Ancak bunda Foucault'nun işaret ettiği gibi şaşırılacak bir durum yoktur. Zira: "Söylem sadece arzuyu gizlememektedir, aynı zamanda arzunun nesnesidir ve tarihin bize sürekli öğrettiği gibi, söylem basitçe mücadeleleri veya tahakküm sistemlerini tercüme eden şey değil, uğruna ve onunla mücadele edilen şey olduğu için, söylem ele geçirilecek gücün bizatihi kendisidir." (Foucault, 1981, s.52-53).

⁵ "İlki, bir olayın ortaya çıkışı ile zorunlu süreklilik arasında kurulan sıradan ilişkiyi aktarır. (Teolojik veya akılcı) bütün bir tarihsel gelenek, tekil bir olayı ideal bir süreklilik içinde –ereksel bir hareket veya doğal bir süreç– olarak çözümlemeyi amaçlar. Bununla birlikte, etkin tarih, olayları en benzersiz özellikleri, en akut tezahürleri açısından ele alır. Sonuç olarak bir olay, bir karar, bir anlaşma, bir saltanat ya da bir savaş değil, bir güçler ilişkisinin tersine çevrilmesi, iktidarın gasp edilmesi, bir zamanlar onu kullanmış olanların aleyhine dönen bir söz dağarcığının sahiplenilmesi, gevşedikçe kendini zehirleyen zayıf bir tahakküm, maskeli bir "öteki"nin devreye girmesidir." Bkz. (Foucault, 1984, s.88).

Bu noktada Michel Foucault gibi bir post-yapısalcı olan Roland Barthes'in izinden, alımlamanın odağı, orijinal ya da kaynak metinden ve yazar/çevirmenden suç ortağı okuyucuya yüklediğinin altını çizen Cadera ve Walsh şu hususu vurgulamaktadır: "Aynı kaynak metnin ve yazarın belirli bir hedef kültürde zaman içerisinde yeniden çevirilerinin varlığı belirli bir metnin farklı alımlarının analizi imkânını açığa çıkarır, öyle ki söz konusu metin ve yazarların yeniden çevirileri sayesinde (hedef kültürün) evrimini değerlendirebilelim." (Cadera ve Walsh, 2022, s.13). Hedef kültürü Hippokrates'i yine yeniden çevrilmesini gerekli gören medeniyetin kendisi olarak ele alırsak bu sayede insanlığın evrimine ilişkin bir fikir sahibi olmamız da mümkün olacaktır. Bu evrimin insanlığın doğaya ve kendi doğasına ilişkin fikirlerinin evrimi olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Bu evrimi basitçe inanç-bilim karşıtlığı olarak sunmak ise her ikisinden de elde edilebilecek faydaları azaltmaktadır.

Öyle ki, bilimin olduğu kadar inanç sistemlerinin de ortak noktası insanlığa hizmet etmek olduğuna göre belki de bilimi inanç ile yeniden buluşturmak insanlığa iyi gelecektir. Horasan Ekolü olarak tanımladığımız hekimlerin doğa felsefesi ile inancı buluşturma çabaları bu anlamda dikkate değerdir. Hatta Hippokrates dahi aynı çaba ile kendi çağındaki konumunu yükseltmiştir. Zira hılt teorisi tapınaklarda icra edilen bir tıbbın doğa felsefesi ile buluşturulmuş bir halidir. Galenos bu mirası antik çağdan sonrasına taşımıştır. İncelediğimiz İskenderiye Ekolü ve Padua Ekolü gibi diğer ekollerin de inanç ile bir sorunu bulunmamaktadır. Hatta *materia medica* geleneğinin son temsilcilerinden Culpeper, bir insan grubu ile aynı habitatı paylaşan bitkilerin o insan grubunun hastalıklarına karşı daha faydalı olduğunu dahi bu inanç sistemine dâhil etmiştir. Bugün ise geleneksel tıp inanç sisteminin bir parçası olduğu kadar insanın doğa ile kurduğu ilişki açısından da önem arz etmektedir. Şifa için doğaya ihtiyaç duyulmasının insanlık kadar doğaya da faydaları bulunmaktadır. Doğal yöntemler ile elde edilen tıbbî malzemenin hala pek çok hastalığın önlenmesi için barındırdığı potansiyeli yadsıyamayız. Ama küresel olarak yaygınlaşan iklim değişikliği ve artan kentleşmeye bağlı olarak tarım alanlarının azalması gibi stresler altındaki doğal türler yok olma tehdidi altında iken inanç ile barışık bir tıbbın, doğanın korunması için sağlayacağı pozitif katkı ise hiç küçümsenmemelidir.

Kaynaklar

- Aligabi, Z. (2020). Reflections on Avicenna's Impact on Medicine: His Reach Beyond the Middle East. *Journal of Community Hospital Internal Medicine Perspectives*, 10(4), 310–312.
- Altungök, A. ve Bakır, A. (2017). İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (2), 53-97.
- Baytop, T. (1994). Eczacılık. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C. 10, s. 386-388). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 22.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eczacilik>.
- Cadera, S. M. ve Walsh, A. S. (2022). Chapter 1: Retranslation and Reception – a Theoretical Overview. *Retranslation and Reception*, Brill.
- Chipman, L. (2019). The Reception of Galenic Pharmacology in the Arabic Tradition. (Bouras-Vallianatos P. ve Barbara Zipser B. Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Galen*. Brill.
- Cooper, G. M. (2019). Hunayn Ibn Ishāq and the Creation of an Arabic Galen. (Bouras-Vallianatos P. ve Zipser B. Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Galen*. (179-195). Brill.
- Culpeper, N. (Ed.). (1814). *Culpeper's Complete Herbal*. Richard Evans.
- Forcada, M. (2019). The Reception of Galen after Avicenna (Eleventh–Twelfth Centuries). (Bouras-Vallianatos P. ve Zipser B. Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Galen*. (227-243). Brill.
- Foucault, M. (1981). The Order of Discourse, (Young, R. Ed.). *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. Routledge.
- Foucault, M. (1984). Nietzsche, Genealogy, History. (Rabinow, P. Ed.). *The Foucault Reader*. Pantheon.
- Garofalo, I. (2019). Galen's Legacy in Alexandrian Texts Written in Greek, Latin, and Arabic. (Bouras-Vallianatos P. ve Zipser B. Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Galen*. (62-85). Brill.
- Gaynes, R. P. (2011). *Germ Theory: Medical Pioneers in Infectious Diseases*. ASM Press.
- Imankulova, T., Ysmailova, R., Salieva, D., Mamatova, A., Mukhtarova, N., Darbanov, B., Abdullaeva, Z. ve Aliev, G. (2020). Avicenna's Contribution to Medical Terminology. *Open Access Library Journal*, (7). 1-9.
- Kahya, E. (2009). es-Saydene. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C. 36, s. 210-211). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 22.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/es-saydene>.
- Kahya, E. (1998). Hipokrat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C.18, s. 119-121). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 31.01.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hipokrat>
- Karlığa, H. B. (1999). İbn Rüşd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C. 20, s. 288-292). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 25.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-rusd--torun#1>

- Katipoğlu, H. ve Kutluer, İ. (1998). Huneyn B. İshak. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C. 18, s. 377-380). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 25.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/huneyn-b-ishak>.
- Kaya, M. (2002). Kindî, Ya'küb b. İshak. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C.26, s. 58-59). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 28.02.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak#1>
- Koetschet, P. From Commentary to Polemic: the Reception of Galen by Abū Bakr al-Rāzī. (Bouras-Vallianatos P. ve Zipser B. Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Galen*. (196-214). Brill.
- La Berge, A. F. (2001). The Rhetoric of Hippocrates at the Paris School. D. Cantor (Ed.). *Reinventing Hippocrates*. Routledge.
- Ladjal, T. (2018). The Philosophical Conflict between the School of Baghdad and the School of Khorasan in the Tenth Century: Towards a New Understanding of the Development of Islamic Philosophy. *Al-Masāq*. 30(2). 191-211.
- Nauert, C. G., (1979). Humanists, Scientists, and Pliny: Changing Approaches to a Classical Author. *The American Historical Review*. 84(1). 72-85.
- Nutton, V. (1997). The rise of medical humanism: Ferrara, 1464–1555. *Renaissance Studies*. 11(1).
- Nutton, V. (2021). Medical Humanism: a Problematic Formulation? P. Caroline (Ed.). *Revisiting Medical Humanism in Renaissance Europe*, Arts et Savoirs, 15. <https://journals.openedition.org/aes/3542>
- Pormann, P. E. (2018). Arabo-Islamic Tradition. P. E. Pormann (Ed.). *The Cambridge Companion to Hippocrates*. Cambridge University Press.
- Scarborough, J. (2008). Aetios of Amida. P. T. Keyser ve G.L. Irby-Massie (Eds.). *The Encyclopedia Of Ancient Natural Scientists* içinde (38-39). Routledge.
- Shihadeh, A. (2013). A Post-Ghazalian Critic of Avicenna: Ibn Ghaylan Al-Balkhi on the Materia Medica of the Canon of Medicine. *Journal of Islamic Studies*. 24(2). 135-174.
- Strohmaier, G. (2019). Avicenna between Galen and Aristotle. (Bouras-Vallianatos P. ve Zipser B. Eds.). *Brill's Companion to the Reception of Galen*. (215-226). Brill.
- Tanrıverdi, E. (2007). Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 12(23), 93-150.
- Topcu, C. (2021). A Bourdieuan Analysis of the Toledo School and Gerard of Cremona. *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*, 30(Bahar). 165-177.
- Touwaide, A. (2008). Ioannes of Alexandria. P. T. Keyser ve G.L. Irby-Massie (Eds.). *The Encyclopedia Of Ancient Natural Scientists* içinde (436). Routledge.
- Touwaide, A. (2010). Pharmacy. A. Classen (Ed.). *Handbook of Medieval Studies: Terms, Methods, Trends Vol 2*. (1065-1090). De Gruyter.
- Tümer, G. (1992). Bîrûnî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C.6, s. 206-215). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim tarihi: 22.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/biruni>
- Walbridge J. (2015). *The Alexandrian Epitomes of Galen*. Volume 1: *On the Medical Sects for Beginners; The Small Art of Medicine; On the Elements According to the Opinion of Hippocrates*. Brigham Young University Press. <https://scholarsarchive.byu.edu/mi/78>.

- Williams, A. N., O'Dell, F. J. ve Aronson, J. K. (2021). Was William Harvey's commitment to experimentation reflected in his clinical practice? *Journal of the Royal Society of Medicine*; 114(6). 313-322.
- Yalazı, E. (2023). Antikçağ Farmakolojisinin Temelleri: Eski Yunan Tıbbında Materia Medica Geleneği, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 17(1), 2023.